

Н. П. Барановська (Київ)

Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України

Надзвичайно тяжкий спадок дістала незалежна Україна від колишнього СРСР: розбалансована економіка, політична система, яка давно вже вичерпала себе, догматизм та заідеологізованість мислення значної частини керівних кадрів усіх рівнів і, як наслідок, їх протидія змінам у відносинах власності та системі управління державою. В умовах економічної кризи, складнощів у становленні й розвитку всіх сфер державного й суспільного життя велике наукове й практичне значення має, зокрема, вивчення негативного досвіду, набутого свого часу в Радянському Союзі, з тим, щоб помилки та недоробки його керівництва не переносити в сьогодення, на український ґрунт. Це особливо актуально щодо проблеми забезпечення громадян продовольством, яка гостро стояла в колишньому СРСР і набрала політичного звучання у молодій Українській державі.

На жаль, шляхи й методи формування загальносоюзного продовольчого фонду, характерні для повоєнного періоду, особливо 80-х — початку 90-х років, та місце окремих республік у цьому процесі в умовах заполітизованого підходу до суспільних наук були обійдені увагою радянських дослідників. Історіографія з цього питання практично відсутня. Найбільше, що могли собі дозволити науковці — через політико-ідеологічний тиск та весилля Головліту, — це відзначити, що Україна забезпечувала близько 60 відсотків загальносоюзного виробництва цукру, близько чверті всього обсягу м'яса, молока тощо. Тому запропонована читачам стаття є чи не першою спробою осмислити систему організації продовольчого забезпечення в СРСР та місце України в цьому процесі насамперед у 80-ті — та на початку 90-х років, коли незалежна Україна продовжувала за інерцією жити за старими механізмами організації державного життя. В ці роки на основі реалізації Продовольчої програми СРСР, затвердженої травнемем 1982 р. Пленумом ЦК КПРС, в країні нібито мало відбутися кількісне і якісне задоволення потреб населення у продуктах харчування.

Продовольче забезпечення в умовах СРСР стало тим вузлом, у якому тісно переплелися прояви негараздів у відносинах власності та системі управління державою. Заполітизованість економічного життя, що стало першопричиною утвердження в країні державної власності під виглядом загальнонародної та колгоспно-кооперативної, позбавила виробників стимулів до праці; недоліки у зберіганні та переробці продукції призводили до значних її втрат; розходження між постійно проголошуваними гаслами про соціальну справедливість і реальним життям, коли незначний прошарок населення (номенклатура) та окремі міста були поставлені в привілейоване становище («Народ і партія єдині. Роздільні лише магазини»), — все це значно посилювало напруженість у забезпеченні населення продуктами харчування. В таких умовах дедалі активніше практикувалися розподіл продовольства, адміністрування при формуванні його фонду, що виливалося у волюнтаризм щодо безпосередніх виробників на рівні як окремих колективів, так і цілих регіонів.

За таких умов на основі зональної спеціалізації та міжрегіонального розподілу праці* в СРСР у післявоєнні роки сформувалася система постачання населення продовольством, що базувалася значною мірою на міжрегіональному перерозподілі продуктів харчування. У директивному, плановому порядку щороку формувалися централізовані союзні й союзно-республіканські фонди продовольства та інших видів продукції. Товари з них переміщалися в адміністративно визначених напрямках. Плануванню підлягало виробництво буквально всього — від зерна до солі: сіна, трав'яного борошна, яблучних вичавок, сояшникового лушпиння тощо⁴.

Для частини регіонів одержання ресурсів продовольства, особливо продуктів тваринництва, за рахунок союзного та союзно-республіканського фондів відіграло надзвичайно важливу роль. Через дотації із загальносоюзного фонду забезпечувалися, наприклад, дві третини потреб Вірменії у молоці і 40% — у м'ясі². Туркменія завозила третину молока і м'яса, а також десятки тисяч тонн картоплі³. В Узбекистані й Азербайджані половина м'яса та м'ясопродуктів, що споживалися їх населенням, покривалася за рахунок поставок із союзного та союзно-республіканського фондів. Та найбільшим споживачем останніх була РРФСР, оскільки більш як 20 її областей перебували у «м'ясній залежності» від держави, а міста Москва й Ленінград, ряд інших великих промислових центрів повністю забезпечувалися продукцією з цих фондів⁴.

Закономірністю функціонування адміністративно-командної системи було постійне ускладнення мережі установ державного управління. Кількість тих з них, що мали організувати централізоване забезпечення населення продовольством, зростала, їм передавалося дедалі більше функцій. Якщо наприкінці 50-х років питання, які стосувалися створення й використання загальносоюзного фонду, що охоплював тоді незначну кількість видів продукції, зокрема тваринницької, вирішувала Рада Міністрів СРСР⁵, то надалі визначати обсяги поставок продуктів харчування, перелік яких постійно збільшувався, було доручено Держплану СРСР. У 80-х роках забезпеченням ними регіонів через фондування й лімітування вже займалися: хлібом — Міністерство хлібопродуктів; м'ясом — Міністерство харчової промисловості (з 1985 р. — складова частина Держагропрому СРСР), яке розробляло плани, та Міністерство торгівлі, яке тримало фонди; плодоовочевою продукцією — Міністерство плодоовочевої промисловості та Держагропром СРСР⁶, цукром та іншими бакалійними виробами — відповідні управління Мінторгу як у центрі, так і на місцях.

У формуванні загальносоюзного фонду окремих видів продукції в плановому порядку брали участь певні республіки, з яких за нарядами вона вивозилася у регіони-споживачі. Розміри внеску окремих республік у ці фонди визначалися досить суб'єктивно, про що свідчила, зокрема, й стурбованість цим, а також ненауковістю планування поставок, яку висловлювали радянські й господарські працівники Російської Федерації⁷. Критичні голоси з України звучали не так голосно, та й чути їх, як правило, ніхто не хотів. Теоретично вважалося, що при формуванні цього фонду до нього спрямовувалося від 10 до 20% загального обсягу виробленої на місцях продукції, однак на практиці цей принцип не витримувався. Центр перебирав на себе функції постачальника населення регіонів продуктами, а тваринництва — концормами. Місцеві ж органи вимушено опинялися в ролі утриманців держави, що відбивало істинне становище виробників в умовах адміністративно-командної системи — з одного боку кріпаки, а з другого, — утриманці. Це, за словами одного із функціонерів Держплану СРСР, змушувало керівників різних регіонів виявляти неабиякі винахідливість і старанність, «щоб випросити (підкреслено нами. — Н. Б.) ресурси у держави»⁸.

Політика заборон, дріб'язкового регламентування й опіки щодо виробників у поєднанні з вихованим протягом багатьох років утриманством на всіх рівнях призводила до того, що в перелік продукції, яка постачалася із загальносоюзного фонду в різні регіони країни (і, відповідно, вилучалася в регіонах-виробниках), входили не тільки такі її види, що могли бути вирощені лише в певних природно-кліматичних умовах, а й загальнопоширені. На місцях навіть і не намагалися самостійно розв'язати проблему забезпечення своїх жителів найелементарнішими продуктами харчування. Тому з України до загальносоюзного фонду поставлялася широка номенклатура м'ясо-молочних виробів, фрукти, городина, цукор, олія тощо. В переліку плодоовочевої продукції були, зокрема, картопля, капуста, цибуля, морква, буряк, огірки, помідори, перець, різного роду зелень. Так, до м. Горького (нині — Нижній Новгород) з України, як, до речі, і з Білорусії, завозилися навіть мариновані буряки, овочеві консерви (солянки, розсоліники, закусочні салати)⁹.

Забезпечення свіжими картоплею, овочами і фруктами споживачів загальносоюзного фонду — міст Москви, Ленінграда (тепер Санкт-Петербург), інших великих промислових центрів країни та спецспоживачів — покладалося на сільськогосподарські й заготівельні організації. Щороку в загальносоюзний фонд поставлялося більш як 8 млн. т цієї продукції, що становило близько 20 % загального рівня державних заготівель¹⁰. Але по регіонах показники значно різнилися. Що ж до частки України у формуванні загальносоюзного фонду, то з багатьох видів продукції саме на неї лягало основне навантаження, нерідко з ускладненнями для внутрішнього споживача. Традиції такого підходу закладалися ще в середині 50-х років, коли за планами міжреспубліканських перевезень картоплі УРСР мала забезпечувати весь обсяг ввозу цієї культури в Молдову (7 тис. т). Що ж до овочів, то в 1956 р. за відповідним планом вона повинна була поставити в Росію 164 тис. т із 169,7 тис. т, що їх та потребувала, і в Карело-Фінську РСР — 5 тис. т (з 9 тис. т). Загалом по СРСР цей план становив 185 тис. т¹¹. В середині 80-х років, крім запланованих 77,7 тис. т картоплі, з України було вивезено додатково ще 200 тис. т. По овочах цей показник становив у 1985 р. — 252 тис. т, а в 1990 р. мав досягти — 615 тис. т¹².

У 80-ті роки одним з підрозділів, що займалися формуванням фонду плодоовочевої продукції в країні, стало Міністерство плодоовочевого господарства СРСР (МПОГ СРСР), яке було утворене в 1981 р. за ініціативою Відділу сільського господарства ЦК КПРС і особисто М. С. Горбачова (в той час завідуючого цим відділом). Передбачалося, що воно одночасно займатиметься виробництвом, заготівлями, транспортуванням і торгівлею: під одним дахом об'єднувалися функції шести галузевих міністерств. Отже, МПОГ СРСР мало перетворитися на повного монополіста в закупівлях плодоовочевої продукції¹³. Однак цього не сталося. У 1982 р. 43 % виробничих об'єднань і підприємств цього міністерства не виконали плану реалізації з урахуванням завдань і зобов'язань по поставках¹⁴. У таких умовах виконання на 92 % плану поставок до загальносоюзного фонду картоплі, наприклад, стало можливим за рахунок його перевиконання Україною — на 12 %, Узбекистаном — у 2,3 рази, Литвою — на 25 %, Латвією — на 35, Таджикистаном — на 29 та Вірменією — на 10 %. План поставок до загальносоюзного фонду овочів у 1982 р. було виконано на 106 % — знову ж за рахунок його перевиконання такими республіками, як Азербайджан (на 28 %), Литва (25 %), Узбекистан (15 %), Україна, Молдавія, Таджикистан (8 %) та Киргизія (на 6 %) ¹⁵. Плодів і ягід було поставлено лише 65 % до плану, бо виконали й перевиконали його тільки 6 республік. Подібний стан з виконанням планових завдань був характерним і для попередніх часів, оскільки в державі були відсутні засади,

що стимулювали б високоефективну працю. Тому планові завдання практично завжди були далекими від реальності.

Нереальними, а тому багато разів відкоригованими виявилися плани поставок у 1981—85 рр. до загальносоюзного фонду овочів (у цілому). Якщо в 1985 р. їх обсяг порівняно з 1981 р. мав збільшитися в середньому на 15 %, то найменше зростання передбачалося по Росії, скорочення на 10 % — по Киргизії, а найбільше — по Азербайджану та Молдавії — (на 33 %) й Таджикистану (на 32 %). Планувалося, що частка України в поставках овочів до загальносоюзного фонду залишатиметься в цей період стабільною — на рівні 11 % його загального обсягу, що, як зазначалося вище, мав збільшуватися.

Не менш привабливими були й дальші плани. У 1990 р. поставки до загальносоюзного фонду овочів мали зрости відносно 1981 р. в середньому на 35 %. Значно меншим від середнього показника передбачалося зростання по Росії — 14 %, Литві — 20, Естонії — 25, Грузії — 22, Латвії — 23, Білорусії — 24 %. Близькими до нього мали бути показники по Україні — 32 %, Таджикистану — 33, Киргизії — 39 %, набагато вищим по Вірменії — на 45 %, Узбекистану — на 66, Молдавії — на 68, Азербайджану — на 72, Туркменії — на 73 та по Казахстану — на 76 %. Частка України в цьому фонді у 1990 р. передбачалася в обсязі 1259 тис. т, що становило 18,2 % його загального обсягу¹⁶. Однак ці плани не перетворювалися в реальність, а винуватці їх зриву здебільшого відбувалися викликами «на килим». Така ситуація свідчила про відірваність планування від життя, ігнорування справжніх можливостей ряду регіонів, відсутність надійних стимулів до ефективної праці, а найбільше — про деформованість відносин власності. Зрештою, вона зайвий раз доводила істинність відомого прислів'я про того, хто везе... Практика додаткового вилучення продукції понад заплановані її обсяги посилювала, з одного боку, утриманські настрої, а з другого, — формувала виробничий нігілізм там, де за іншої системи організації виробництва й відносин власності не потрібно було б ні батога, ні пряника для високоефективної праці.

Серед республік, які систематично не виконували плани поставок картоплі, цибулі, зелені та малопоширених овочів, баштанних культур, сумну першість утримувала РРФСР, яка протягом 1981—1985 рр. не додала в загальносоюзний фонд однієї лише картоплі більше 2 млн. т. Україна заборгувала споживачам за цей період 121 тис. т огірків, 167 тис. т цибулі¹⁷.

У другій половині 80-х років, незважаючи на утворення Держагропрому СРСР, з яким пов'язувалися великі надії, формування загальносоюзного фонду овочевої продукції йшло, як і до цього, з постійною напругою і зривами. Оскільки вироблюваної продукції було недостатньо, щоб забезпечити всіх споживачів, перед місцевим керівництвом поставала дилема: вилучати продукти з регіону й ускладнювати постачання його жителів (зате бути на «доброму рахунку» в центрі), чи залишити частину фондового продовольства для використання на місці (але не догодити вищому начальству). Російська Федерація, наприклад, у 1987 р. недодала в загальносоюзний фонд 550 тис. т картоплі, виконавши встановлений план лише на 67 %. Що ж до республіканських (місцевих) поставок цієї продукції, то тут відповідний показник був значно кращим — 123 %. План заготівлі овочів для загальносоюзного фонду РРФСР виконала того року на 77 %, а для внутріреспубліканського — на 130 %. Вона зірвала постачання міст Москви й Ленінграда картоплею, капостою, морквою. Довелося керівництву Держагропрому вживати термінових заходів по завезенню цих видів продукції з України, Білорусії та інших республік¹⁸. І наступного, 1988 р. мала місце напруженість з товарними ресурсами, зокрема, картоплі та плодовоовочевої продукції, що не дало можливості забезпечити в потрібному обсязі їх поставку в загальносоюзний фонд. Це зумовило труднощі у

постачанні ними населення Москви, Ленінграда, інших великих промислових центрів. Незадовільно виконували плани поставок Азербайджан, Узбекистан, Молдавія. З жодного показника не виконала його Росія. Білорусія заклала заплановану кількість картоплі на зимове зберігання, однак недопоставила її в Москву¹⁹.

Якщо, на наш погляд, міжрегіональний перерозподіл овочевої продукції у таких значних обсягах не зумовлювався об'єктивною необхідністю й за умови раціонального ведення господарства міг бути розумно обмежений, то повноцінне забезпечення різних регіонів країни плодами і ягодами в широкому асортименті не могло здійснюватися інакше, як шляхом такого роду взаємопоставок. Однак і в цій сфері виникало багато складностей, неузгодженостей, панував суб'єктивізм. Планом розподілу загальносоюзного фонду насінневих плодів (тобто яблук і груш) врожаю 1982 р. передбачалося розподілити 907,05 тис. т цієї продукції. Найбільше мала поставити її Молдавія — 455 тис. т. Друге місце посідала Україна — 210 тис. т, або 23,2 % загального обсягу поставок. При цьому 17 тис. т належало відправити до Москви (з них 9 тис. т обов'язково мали надійти з радгоспів Кримської області), 12,5 тис. т — до Ленінграда, 156,1 тис. т — в інші міста Росії, 2 тис. т — у Латвію, 1,5 тис. т — в Естонію, 13,3 тис. т — решті ринкових споживачів²⁰.

Загальносоюзний фонд кісточкових (абрикоси, сливи тощо) та ягідних культур формувався за рахунок 7 республік. З його загального обсягу, що становив 101,7 тис. т, 45 тис. т мала поставити Молдавія, по 15 тис. т — Росія, Україна та Вірменія. Частка України в ньому становила 14,8 %. При цьому її продукція надходила до Москви, Ленінграда, інших промислових центрів Росії. Аналогічно здійснювався й розподіл сухофруктів. За відповідними планами Україна повинна була поставити Москві, Ленінграду, ще деяким містам Росії, Литві та іншим споживачам 10500 т, або 19,4 % їх загального обсягу²¹.

В цілому протягом 1981—1985 рр. розміри поставок у загальносоюзний фонд плодів і ягід були дуже нерівномірними й залежали від врожаю, рівня розвитку цієї галузі, а також від більшої чи меншої необхідності залишити частину продукції для місцевого споживання. Зауважимо, що намагання республік хоча б частково забезпечити місцеві потреби на шкоду загальносоюзному фонду центральні керівні органи кваліфікували як велику провину — «місництво». Україна, за даними Держагропрому СРСР, план закупівель, наприклад, баштанних виконала в 1981—1985 рр. на 81 %, а поставила в загальносоюзний фонд тільки 35 % від потрібного. По Узбецькій РСР закупки кісточкових плодів за цей період збільшилися порівняно з попередньою п'ятиріччю в середньому на 23 тис. т., а поставки залишилися незмінними. Така ж ситуація мала місце й по Грузинській і Таджикиській РСР²².

Незважаючи на значні зусилля апарату міністерств і відомств як у центрі, так і на місцях, плани формування загальносоюзного фонду плодово-ягідних культур і далі не виконувалися. У 1987 р., наприклад, винограду було закуплено 93 % від запланованої кількості, а плодів і ягід — менш як 70 %. Не було забезпечено й поставки цієї продукції до загальносоюзного фонду²³.

Та найбільші складності виникали в процесі формування загальносоюзного фонду м'ясо-молочної продукції. В основному це завдання покладалося на Міністерство м'ясо-молочної промисловості. У 1981 р. йому необхідно було закупити 17 587 тис. т худоби й птиці та 60 840 тис. т молока (відповідно на 11 % і на 6,3 % більше, ніж у 1980 р.)²⁴. Але завдання це розв'язувалося дуже складно. В цілому по країні план п'яти місяців по м'ясопродуктах було виконано на 83 %, а по молокопродуктах — на 80 %. Зокрема, в Росії відповідні показники становили 51 і 81 %, по Україні — 99 і 87 %, Білорусії — 93 й 69 %, Казахстану — 87 та 84 % і т. д. При цьому частка України у фонді

м'ясопродуктів за 5 місяців 1981 р. сягала 37,7 %, а молокопродуктів — 24 %²⁵. До кінця року становище вдалося виправити не всім, і ряд республік були далекі від виконання планових завдань. Так, по Росії поставки м'яса в загальносоюзний фонд становили 1836,3 тис. т при завданні 1958,7 тис. т (93,8 %), а молока — 10970,4 т при завданні 11878 тис. т (92,4 %)²⁶. План відповідних поставок м'ясопродуктів по Білорусії було виконано на 74,4 % (223,3 тис. т замість 300 тис. т), а молокопродуктів — на 80 % (план — 2000,0 тис. т, фактично — 1599,7 тис. т)²⁷.

При відсутності законодавчих актів і науково обгрунтованих принципів щодо формування загальносоюзного фонду продовольства, чіткого визначення прав та обов'язків республік (зокрема, розмірів внеску кожної з них) при його створенні й використанні відкривалися можливості для волюнтаризму і зловживань — до одних регіонів ставилися більш жорсткі вимоги, інші — виявлялися в привілейованому становищі. Традиції такого підходу кореняться ще в середині 50-х років. Так, в ході коригування плану заготівель м'яса, молока та яєць по союзних республіках на I квартал 1957 р. було внесено такі пропозиції: оскільки заготівлі молока по РРФСР зменшувалися на 167,7 тис. т, або на 12 %, логічно було зменшити для неї й поставку до загальносоюзного фонду, що передбачало ввезення в Російську Федерацію 140 тис. т молочної продукції за рахунок Української РСР та Молдавської РСР, де заготівлі в I кварталі мали збільшитися відповідно на 172,5 тис. т і на 13,3 тис. т. Подібні маніпуляції були проведені і в тих пунктах плану, що стосувалися заготівлі яєць²⁸. Як то кажуть, прецедент було створено, й надалі, плануючи поставки до загальносоюзного продовольчого фонду, директивні органи особливо не рахувалися з реальними можливостями республік та їхніми потребами. Якщо й робилися для когось винятки, то це була Росія, для якої контрольні цифри державного плану визначалися на основі її пропозицій. По інших республіках і особливо по Україні підхід був більш жорстким і вимогливим, про що переконливо свідчить таблиця²⁹.

Традиції коригування планів, волюнтаристське врахування побажань і можливостей одних регіонів і жорстка вимогливість до інших, безумовно, не сприяли піднесенню заінтересованості в результаті праці. Ніякі, навіть найсуворіші постанови не здатні були вплинути на стан

Поставки у загальносоюзний фонд основної сільськогосподарської продукції за контрольними цифрами та пропозиціями союзних республік на 1990 рік (тис. т)

	М'ясо		Молоко		Яйця (млн. шт.)		Флоди та ягоди		Овочі та баштанні	
	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.
СРСР	3570	2920	18100	16660	8000	7255	1800	1519	5180	4709
РРФСР	1300	1300	8400	8400	5200	5200	90	90	1970	1970
Україна	1000	650	4440	3700	2300	1700	350	255	615	555
Білорусія	400	300	2400	2000	170	40	5	4	36	36
Узбекистан							200	135	1000	850
Казахстан	380	245	270	270	150	150	25	10	286	215
Грузія							180	130	90	75
Азербайджан							35	25	360	300
Литва	230	210	1125	1050	35	35			10	10
Молдавія	85	65	110	80	80	75	800	795	270	220
Латвія	100	80	750	650	35	35	40	25	12	10
Киргизія									130	109
Таджикистан							35	25	110	89
Вірменія							40	25	35	14
Туркменія									250	250
Естонія	75	70	620	510	30	20			6	6

справ у господарському житті країни, зокрема, на розв'язання проблеми забезпечення її населення продовольством.

Внесок окремих республік у загальносоюзний фонд тієї чи іншої продукції, безумовно, мав базуватися на рівні розвитку певної галузі виробництва. Нерівномірність їх розміщення по регіонах, а також волонтаризм центральних економічних відомств у визначенні обсягів постачання створювали підґрунтя для пропорційно неадекватної участі регіонів у формуванні загальносоюзного продовольчого фонду та між-республіканських поставках. У 1986 р., наприклад, Україна була поставачальником маргаринової продукції до Росії, Узбекистану, Казахстану, Литви, Молдавії, Туркменії та Естонії. При обсягу її виробництва 291 850 т з республіки було вивезено 43540 т, або майже 15 %. В цей час вивіз цієї продукції з Росії становив лише 5,2 % виробництва, з Білорусії — майже 59 %³⁰.

Значні навантаження лягали на Україну в ході формування фонду продукції тваринництва. Хоча й вважалося, що в другій половині 80-х років ця галузь розвивалася більш стабільно, все ж досягнуті темпи приросту не давали можливості істотно поліпшити стан забезпечення населення м'ясом, молоком, іншими видами тваринницької продукції. За державними цінами вільно їх могла придбати лише незначна частина населення — мешканці великих промислових центрів європейської частини СРСР. В інших регіонах ці продукти реалізовувалися за комерційними цінами або по талонах чи картках.

У 1988 р. з дев'яти республік, на які покладалося завдання поставок у загальносоюзний фонд м'ясопродуктів, не виконали його лише Молдавія та Естонія. Частка України в загальному обсязі фонду — 2570,9 тис. т — становила 600 тис. т, або 23,3 %. При цьому за три роки дванадцятої п'ятирічки вклад республіки в нього зріс (у 1986 р. він становив 21,7 %). Частка Білорусії в обсязі загальносоюзного фонду в ці роки коливалася: з 12,4 % збільшилася до 12,9, а потім дещо знизилася — до 12,7 %; Казахстану — була на рівні 11,8—12,1 %, а Росії — спочатку значно зменшилася (з 36,6 до 33,7 %), а в 1988 р. — трохи зросла — до 35,1 %. Всі ці коливання відбувалися на тлі зростання обсягу загальносоюзного фонду на 110,9 тис. т. Частка Росії у цьому зростанні становила 1,5 тис. т, України — 65, Білорусії — 22 і Казахстану — 13 тис. т³¹.

Аналогічна ситуація складалася й з поставками молокопродуктів у загальносоюзний фонд. У 1988 р. їх здійснювали 8 республік: Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Литва, Молдавія, Латвія та Естонія. Загальний обсяг фонду становив 14572 тис. т. Україна забезпечувала 22,6 % цього обсягу. У 1986 р. її частка в ньому становила 21,4 %, а в 1987 р. — 22,1 %. Отже, із зростанням планових поставок молокопродуктів республіками в загальносоюзний фонд частка України в їх обсязі у перші роки дванадцятої п'ятирічки також зростала. Щодо інших найбільших поставачальників молокопродуктів, то тут ситуація була така: частка Росії зменшилася за три роки з 45 до 43,9 %, Білорусії — трималася на рівні 14,6—14,8 %. В цілому загальносоюзний фонд молокопродуктів з 1986 р. до 1988 р. зріс на 577 тис. т, причому Росія збільшила свої поставки в нього на 100 тис. т, Україна — на 290 тис., Білорусія — на 100 тис., Казахстан — на 10 тис. т, Литва — на 60 тис., Латвія — на 30 тис. т. Внесок Молдавії залишився на попередньому рівні, а Естонії — зменшився на 13 тис. т. Значною була частка України у загальносоюзному фонді яйцепродуктів, який становив у 1988 р. 6510 тис. т. По восьми республіках, що його формували, цей обсяг розподілявся так: Росія — 4500 тис. т, Україна — 1500, Білорусія — 150, Казахстан — 150, Литва — 40, Молдавія — 90, Латвія — 40, Естонія — 40 тис. т³².

На той час практично всі види сільськогосподарської продукції та її переробки перебували під контролем Держагропрому СРСР, як еле-

мента командно-адміністративної системи управління. Однак недоліки в організації поставок до загальносоюзного фонду привели до усвідомлення необхідності змін у цій справі. Вони й були запропоновані Кабінетом Міністрів СРСР, але, на жаль, не змогли справити рішучого впливу на поліпшення ситуації. Якщо до 1989 р. поставки здійснювалися за нарядами, виданими Міністерством торгівлі СРСР, то надалі це мало робитися лише за договорами. Та вже через півроку після прийняття відповідної постанови Мінторг і Держагропром СРСР звернулися до Кабінету Міністрів з проханням дозволити в 1989 р. як виняток продовжувати практику поставок за нарядами, що видавалися оптовими організаціями Міністерству торгівлі СРСР відповідно до визначених урядом планів, тобто за старою схемою. На їх думку, це потрібно було зробити через те, що існувала загроза зриву поставок продукції тваринництва. Що ж до розробки постійного порядку формування господарських зв'язків при її поставках за новою схемою, то це Мінторг у погодженні з Держагропромом зобов'язувався зробити, починаючи з 1990 р.³³

Ніяк не відреагувавши на те, що дві центральні державні установи за півроку не змогли перебудуватися, щоб виконати постанову уряду, Кабінет Міністрів СРСР уже через два дні після цього звернення поширює на всі республіканські держагропроми дозвіл (як виняток на 1989 р.) поставляти продукцію тваринництва за нарядами, виданими оптовими організаціями Мінторгу СРСР³⁴. Чи варто дивуватися, що протягом десятиліть жодне з державних рішень не виконувалося належним чином.

Вищевказані організаційні пошуки були тільки продовженням довгого ряду реорганізацій і рішень, спрямованих на вдосконалення механізму, покликаного задовольняти потреби населення у продуктах харчування. Активізація суспільного життя, викликана рішеннями XXVII з'їзду КПРС, підготовкою та проведенням XIX партконференції, з одного боку, й дальшого наростання складностей у постачанні населенню продовольства, — з другого, привели до того, що ситуація із забезпеченням різних регіонів продуктами харчування вперше стала предметом широкого й відвертого обговорення. На повний голос прозвучали думки про нерівність регіонів, соціальну несправедливість, утриманство одних за рахунок інших, про необхідність більш послідовної реалізації на практиці тези про регіональне самозабезпечення, яка вперше була висловлена ще Л. І. Брежневим у ході його поїздки в Сибір та на Далекий Схід³⁵. І Рада Міністрів СРСР, і Держагропром країни неодноразово зверталися до цієї ідеї³⁶, однак кардинальних зрушень не сталося, оскільки концептуальні засади господарського життя в країні не зазнали ніяких змін.

У другій половині 80-х років численні міркування з приводу недоліків у розподілі продовольчої продукції висловлювали і науковці, й практики. Особливо наголошувалося на необхідності тісного зв'язку між рівнями виробництва та споживання³⁷. Несправедливий, з погляду широких верств населення, розподіл державних продовольчих ресурсів викликав значні нарікання. Тому в 1988 р. Комітет народного контролю вивчив цю проблему і дійшов такого висновку: «Діючий нині механізм розподілу державних продовольчих ресурсів не сприяє тому, щоб скрізь на місцях максимально використовувалися наявні резерви для самозабезпечення. Він багато в чому не відповідає принципам соціальної справедливості. Обсяг поставок продукції у союзно-республіканські фонди визначається по базі, що склалася, без належного врахування природно-кліматичного потенціалу, рівня виробництва». Ставилось питання й про зміни порядку відрахувань продукції у союзно-республіканський фонд. Було визнано, що ця система «не повною мірою стимулює колгоспи й радгоспи, підприємства харчової промисловості до розвитку виробництва продуктів харчування». Вона породжу-

вала утриманство, яке стало однією з головних причин проявів соціальної несправедливості через розподіл продуктів³⁸.

Широке обговорення цих проблем у пресі, на радіо, різного роду регіональних з'їздах, конференціях та інших зібраннях, що відбувалися як у Союзі в цілому, так і, зокрема, в Україні, сприяло, завдяки можливості критичного аналізу дійсності, глибшому усвідомленню народом свого місця в історичному процесі, сформувало розуміння в суспільстві необхідності кардинальних змін в організації державного життя та його окремих сторін, в управлінні країною. Так, на рівні Ради Міністрів СРСР було висловлено думку про доцільність запровадження механізму взаємозв'язку між поставками продовольства в загальносоюзний фонд із зустрічними державними поставками господарствам кормів, мінеральних добрив. Вона прозвучала у зв'язку з недопоставкою в 1989 р. рядом республік м'яса та молокопродуктів. Керівникам урядів Казахстану, Білорусії, Естонії та Молдавії було кинуте докір, що, не подбавши про виконання завдань по формуванню загальносоюзного фонду, вони збільшили ресурси на місцеве споживання від 4 до 15 %³⁹.

Розглядалося це питання («Про підвищення відповідальності керівників-комуністів за забезпечення населення продовольством») і на засіданні такої найвищої інстанції в державі, але абсолютно безвідповідальної за результати своєї діяльності по управлінню державою, як Політбюро ЦК КПРС. При цьому підкреслювалося, що різке погіршення у другому півріччі 1989 р. дисципліни поставок спричинилося до дестабілізації продовольчої ситуації в ряді промислових центрів країни — аж до наростання соціальної напруги⁴⁰. В загальносоюзний фонд було надано 143 тис. т м'яса та м'ясопродуктів (у тому числі з України — 32 тис. т), 50 тис. т молочної продукції. Намітилася тенденція до зниження поставок навіть таких продтоварів повсякденного користування, як борошно, крупи, макаронні вироби. Особливо погано задовольнявся попит на цю продукцію у республіках Середньої Азії, містах Москві, Ленінграді, Горькому, Владивостоку та ін.

Оскільки вплив суто адміністративних заходів на формування союзно-республіканських фондів в умовах 1989 р. виявився неефективним, а відповідного економічного механізму ще не було створено, Політбюро ЦК КПРС, як завжди, активно, але безрезультатно втручаючись у господарське життя держави, визнало за необхідне доручити Державній комісії Ради Міністрів СРСР з продовольства та закупівель (створеній на базі ліквідованого Держагропрому СРСР), встановивши контроль за поставками в загальносоюзний фонд, розробити організаційно-економічні принципи формування та реалізації продовольчих фондів і внести відповідні пропозиції урядові СРСР⁴¹. Як бачимо, рішення Політбюро характеризувалося все тими ж традиційними підходами, які протягом багатьох попередніх років довели свою неспроможність.

Проблеми в забезпеченні населення країни продовольством, великі завдання, що покладалися у справі їх розв'язання на Україну, безумовно, справляли вплив і на внутрішнє становище республіки, зокрема на рівень забезпеченості її громадян. Наприкінці 80-х років тут також приділялася певна увага аналізу ситуації в цій важливій сфері. Зокрема, керівництво областей республіки (і тих, де переважало сільськогосподарське виробництво, й індустріальних) оцінювали її як складну, а підхід до формування фондів — як несправедливий. На Полтавщині, наприклад, держзамовлення на м'ясо становило 75 % того, що вироблялося в області, його обсяг протягом дванадцяті п'ятиріччя збільшився на 15 тис. т, а в розрахунку на одного міського мешканця з ринкових фондів надходило тільки 34 кг м'ясопродуктів на рік⁴². У Запорізькій області також гостро стояло це питання. Валове виробництво м'яса тут збільшилося на 1,2 %, а кількість на-

селення зросла на 1,5 %. Тим часом питома вага області в поставках м'яса до союзно-республіканського фонду становила близько 25 %⁴³. Однак нарікання обласного керівництва на утиски «центру», недотримання принципів соціальної справедливості при розподілі продуктів не зустрічали розуміння: йому нагадували про принцип самозабезпечення, замовчуючи при цьому, що останній має поширюватися на всі регіони (за винятком тих, які знаходяться в несприятливих природно-кліматичних зонах) і що розміри держзамовлення потрібно визначати на основі глибоко продуманих наукових розробок, а не шляхом прийняття волюнтаристських рішень.

Керівництву України, як і СРСР у цілому, не вистачило мужності на весь голос заявити про необхідність абсолютно іншого методологічного підходу до системи забезпечення населення продуктами харчування в усіх ланках — від виробництва сільськогосподарської продукції до її переробки, зберігання та реалізації. Ігнорування протягом багатьох років об'єктивних потреб господарського життя, уперта протидія неповороткого бюрократичного апарату, який, відстоюючи свої корпоративні інтереси, душив навіть найменші нововведення, створюючи ілюзію, ніби підтримує їх, спричинилися до того, що стан справ у цій життєво важливій сфері чим далі, тим більше погіршувався. Тим часом пропагандистська машина продовжувала працювати: оголошувалися й приймалися численні програми виведення країни з передкризового стану, які, однак, так і лишилися на папері.

Особливе місце в планах оздоровлення економіки країни відводилося 1990 рокові. Великі надії пов'язувалися, зокрема, з реалізацією відповідної урядової програми, схваленої другим з'їздом народних депутатів СРСР. Однак, як показало життя, створена на адміністративно-командних засадах, ця програма була розрахована (що й підтвердив Голова Держплану СРСР Ю. Д. Маслюков) на суто директивні методи діяльності. З перших днів 1990 р. передбачалося здійснювати жорсткий контроль за завершенням договірної кампанії на поставку товарів народного споживання, передусім продуктів харчування, та виконання укладених договорів, у тому числі й на продукцію, що вивозилася за межі республік. Планувалося оперативно перевіряти хід заготівель та поставок товарів повсякденного попиту. Вважалося, що 1990 р. стане роком активної ліквідації їх дефіциту в т. ч. за рахунок надходжень з республік у загальносоюзний фонд⁴⁴.

У 1990 р. в так звані «державні засіки» з України мав надходити (за міжреспубліканськими поставками та в загальносоюзний фонд) надзвичайно широкий асортимент продукції. Передбачалося, що її частка в загальному обсязі поставок становитиме: зернових культур, зокрема, жита — 300 тис. т. (5 %), проса — 250 тис. т. (13,9 %), гречки — 230 тис. т. (26,6 %), рису 100 тис. т. (5,3 %), бобових — 800 тис. т. (27,7 %), кукурудзи 2400 тис. т. (52,1 %), цукрових буряків — 48 200 тис. т. (58,1 %), живої риби — 3,5 тис. т. (17,9 %), великої рогатої худоби — 30 тис. голів (22,1 %), свиней — 20 тис. голів (19,5 %), овець і кіз — 8 тис. голів (7,2 %), виноматеріалів — 3,6 %, сухого знежиреного молока — 21,1 %, консервів плодоовочевих — 8,6 % і т. д.⁴⁵.

Однак, як і в попередні роки, плани й реальність багато в чому не збігалися. При рекордному врожаї у 1990 р. (валовий збір очікувався близько 240 млн. т) не вдалося виконати завдання щодо закупівлі зерна. Фактично були зірвані й договірні поставки м'яса та м'ясопродуктів. За десять місяців Російська Федерація недодала їх 154 тис. т, Україна — 118, Білорусія — 47, Казахстан — 61, Литва — 25, Латвія — 22, Естонія — 19 тис. т. Таким чином, загальносоюзний фонд недодержав 449 тис. т м'яса і м'ясопродуктів⁴⁶.

Щоб надолужити ситуацію й матеріально заінтересувати виробників у дальшому поповненні союзно-республіканського фонду м'ясом, Держагропром УРСР, дублюючи постанову Ради Міністрів СРСР «Про

стимулювання поставок м'ясопродуктів у загальносоюзний фонд»⁴⁷, прийняв рішення, за яким господарство у разі перевиконання ним у IV кварталі планового завдання могло претендувати на виділення йому додаткової транспортної одиниці. Однак преміальний фонд виявився недостатнім, і багатьох селян та керівників господарств вкотре було ошукано — вони не одержали обіцяного.

Настав 1991 рік — останній рік існування СРСР. Внаслідок причин, про які вже йшлося вище, кризові явища у суспільстві в цілому і, зокрема, у продовольчій сфері поглиблювалися. І хоч приймалися все нові й нові документи, що, здавалось, були покликані сприяти розв'язанню проблем (серед них Указ Президента СРСР про невідкладні заходи щодо поліпшення продовольчого становища у 1991 р.⁴⁸, постанова Верховної Ради УРСР «Про забезпечення продовольчими товарами населення України в першому півріччі 1991 р.»⁴⁹ та ін.), змін на краще не відбулося. Рада Міністрів України, враховуючи її залежне від центральних органів управління становище, зосередилася не стільки на внутрішніх потребах, скільки на злободенних проблемах поставок основних видів продовольства загальносоюзним споживачам за угодами між республіками, а також на укладанні договорів на 1991 р.⁵⁰, оскільки невиконання відповідних планових завдань викликало величезне незадоволення «центру» з наступними жорсткими щодо України практичними заходами⁵¹. Республіка в 1991 р. виконувала їх краще за інші регіони, хоч також не в повному обсязі. У січні — квітні, наприклад, план міжреспубліканських поставок цукру в середньому по СРСР було виконано на 72 %, в т. ч. Україною — на 77 %, Молдовою — на 30 %, Республікою Киргизстан — на 89 % (зауважимо, що частка України в загальному обсязі зазначених поставок становила 91,6 %). При виконанні плану поставок кондитерських виробів на 76 % у цілому по СРСР Україна виконала його на 86 %, забезпечивши при цьому 60 % усього їх обсягу. Її частка в поставках маргаринової продукції склала 31,4 % при виконанні нею плану лише на 41 % (в середньому по СРСР він був виконаний на 52 %) ⁵².

Хронічне невиконання планових завдань щодо обсягів поставок продукції до загальносоюзного продовольчого фонду при незмінності політичних і економічних засад його формування зумовило дальше погіршення ситуації із забезпеченням регіонів продуктами харчування.

Однак замість кардинальних заходів знову бачимо намагання керівництва знайти вихід із становища на традиційних шляхах. Так, на засіданні президії Кабінету Міністрів СРСР, що відбувалося 12 серпня 1991 р. в Москві, розглядався проект Указу Президента СРСР про нормалізацію продовольчого постачання в країні. Однак представлений документ було відхилено через наявність у ньому значної кількості невизначених місць. До того ж в окремих моментах він ігнорував справжній стан республік⁵³.

Негативний досвід закупівельної кампанії 1991 р., коли при доброму врожаї овочів виникла надзвичайно напружена ситуація з їх заготівлями, логічно приводив до висновку: самі лише договірні зобов'язання між виробниками й торговельними організаціями без докорінної реконструкції всіх економічних стосунків, розвитку підприємництва та приватної ініціативи можуть навіть поглибити проблему, а не розв'язати її, оскільки слабо працювали канали збуту, сковувалася ініціатива посередників, дуже слабкими були намагання залучити до цієї справи городян не директивними методами, а безпосередньою заінтересованістю⁵⁴.

Та всі нагальні потреби життя враховувалися надзвичайно слабо. Зміни в організації виробництва, зберігання, переробки, системи реалізації продукції, в тому числі міжрегіональних поставок, не відбувалися, хоч були конче необхідні й могли стати логічною ланкою змін у формі власності. Весь вузол складних проблем, що нагромадилися за

роки радянської влади, дістався в спадок суверенним державам, проголошення яких (на першому етапі в складі СРСР, а незабаром як цілком незалежних) почалося з кінця літа 1991 р. Щоб не втратити повністю свого впливу на них, зберегти їх як джерело матеріальних і продовольчих ресурсів, центральні відомства СРСР вжили ряд заходів. Зокрема, намагаючись зберегти єдиний економічний простір, що було вигідно для споживачів і не вигідно для виробників (в умовах цінового диктату), керівництво СРСР нав'язало регіонам нову управлінську структуру — Міжреспубліканський економічний комітет, який узяв на себе коло обов'язків колишніх центральних установ. За його ініціативою було прийнято документ, яким передбачалося гарантування поставок продовольства з одних республік в інші.

Звичайно, кожна суверенна держава повинна була подбати про те, щоб забезпечити населення продуктами харчування, захистити інтереси своїх виробників і країни в цілому. З цього погляду «Угода суверенних республік (держав) з продовольчого забезпечення у 1992 р.», підписана всіма республіками колишнього СРСР, крім прибалтійських, є яскравим свідченням продовження політики диктату центру, оскільки зберігає концептуальні положення економічної політики минулих років. Ця угода, передбачаючи збереження господарських зв'язків з метою взаємного постачання продовольства та сільськогосподарської сировини (навіть, зауважимо, коли вони абсолютно не вигідні), підтвердила доцільність створення міждержавного продовольчого фонду та державних резервів (додамо — для одних споживачів за рахунок інших), проведення узгодженої цінової політики (звичайно ж, при збереженні права сильного диктувати вигідні для себе ціни). Тому вона абсолютно не відповідала інтересам України. Новим, тим, що відрізняло цю угоду від практики попередніх років, було право республік самостійно визначати обсяги взаємних поставок продовольства та сільськогосподарської сировини за міждержавними угодами (замість Держплану та Держагропрому СРСР, як це було раніше) ⁵⁵.

Керівництво України провело певну роботу, спрямовану на забезпечення поставок продовольства як за старими планами, так і за двосторонніми домовленостями. Номенклатура сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, на поставки яких і уклалися такі угоди, була досить широкою: вона включала 25 назв найважливіших їх видів. При цьому найбільшим діловим партнером України була Росія. Угодою між мінторгами цих двох суверенних держав передбачалося ввезення в Україну одного виду продовольчої продукції, а вивіз із неї в Росію — семи. Фактично ж, за підсумками виконання цих угод, у I півріччі ввіз здійснювався по 5 позиціях, а вивіз — по 25. План поставок найголовніших видів продовольства за рік у повному обсязі залишився нереалізованим. Так, угоду по м'ясу та м'ясопродуктах Україна виконала на 89 % (замість 209 тис. т поставлено 186,3 тис. т), по молоку й молокопродуктах — на 74 % (595,1 тис. т замість 805,3 тис. т), по яйцях та яйцепродуктах — на 75 % (замість 425 млн шт. — 317,4 млн шт.), по цукру — на 66 % (планувалося вивезти 1817,9 тис. т, а вивезли 1204,5 тис.), по олії — на 74 % (замість 240 тис. т вивезено 177,7 тис. т). Було перевиконано на 19 % доручення по маргариновій продукції та на 18 % — по кондитерських виробках. Крім того, поза планом здійснювалися поставки борошна, круп, макаронних виробів.

Що ж до Республіки Беларусь, то вивозитися з неї в Україну мав один вид продукції, а ввозитися до неї — шість. Фактично ввозилися товари 20 найменувань, а вивозилися — 17. Позапланово Беларусі було поставлено 3 тис. т молочної та незначну кількість маргаринової продукції, кондитерських виробів і борошна. Передбачені угодами з цією республікою поставки також не було реалізовано повністю — найвищий показник їх виконання — 94 % — припадає на макаронні вироби

(4,7 тис. т). Олії в Беларусь було поставлено 83 % від належного (42,6 тис. т замість 50 тис.), цукру 65 % (62,2 тис. т), круп 26 % (4,7 тис. т замість 18 тис.). В цілому фактичні поставки основних видів продовольства загальносоюзним споживачам та за міжреспубліканськими угодами в 1991 р. становили: м'яса та м'ясопродуктів — 219,8 тис. т, молока й молокопродуктів — 1098,5 тис. т, яєць і яйцепродуктів — 516,3 млн. шт., цукру — 1832 тис. т, макаронних виробів — 23,5 тис. т, маргаринової продукції 21,1 тис. т, олії — 233,2 тис. т та ін.⁵⁶

В умовах, коли всі республіки набули статусу незалежних держав і основою їх господарського співробітництва стали міждержавні угоди, укладені між усіма країнами — членами СНД, ситуація з міждержавним постачанням продовольства через складний комплекс причин залишалася напруженою. Так, у першій половині 1992 р. виконання цих угод йшло з великими труднощами, хоча по Україні, наприклад, вивіз продовольчих товарів перевищив їх ввіз на 11 464 млн. крб. Відповідно до річних угод вивіз м'яса та м'ясопродуктів передбачався на рівні 240 тис. т, фактично у першому півріччі 1992 р. було вивезено 195 тис. т, або 44 %. Однак, якщо для Азербайджану та Росії цей рівень становив відповідно 25 і 38 %, то поставки м'яса до Вірменії перевищили за цей період рівень річної угоди на 1,6 тис. т, тобто в 1,6 раза, до Туркменії — на 206 т (13 %), Узбекистану — на 8,9 тис. т (в 4,3 раза). Яєць та яйцепродуктів для держав СНД Україна поставила 159,2 млн. шт., що становило 26 % річної угоди, в той же час до Грузії вона відправила 23,3 млн. шт. — у 6 раз більше передбачуваного. Солі було вивезено 1,9 млн. т — 43 % до угоди, олії — 63,4 тис. т (26 %). Найгірше склалися справи з поставками молока й молочних продуктів та цукру. Держави співдружності одержали з України у першому півріччі 1992 р. 49,3 тис. т молочних продуктів, що становило тільки 3 % річної угоди. Цукру було вивезено 74,5 тис. т (4,5 %) проти 1,6 млн. т річної угоди, в т. ч. до Казахстану та Вірменії — по 0,2 %, Узбекистану — 0,5 %, Беларусі — 1,2 %, Росії — 5,5 %, Грузії та Литви — по 10 %. Водночас поза урядовими угодами вивезено з України продовольчих товарів на суму 2,7 млрд. крб., в т. ч. на 1,4 млрд. крб. до Росії (горілчаних виробів, коньяків, шампанських вин, риби та рибних консервів тощо)⁵⁷.

В цілому ж протягом року рівень виконання взятих Україною зобов'язань щодо поставок в інші держави продуктів харчування залишився невисоким: цукру замість 1595 тис. т було вивезено 253,7; олії замість 288 тис. т — 93,8 тис. т; по маргариновій продукції ці показники становили відповідно 19,0 тис. і 17,6 тис. т; по кондитерських виробках — 70,5 тис. та 53,8 тис. т. Поза домовленостями в інші регіони було вивезено з України 39 тис. т борошна та 14,7 тис. т круп⁵⁸. Причина, що насамперед зумовила невиконання міждержавних поставок, полягала в скороченні виробництва всіх видів продовольчих товарів в Україні. У 1992 р., наприклад, воно порівняно з 1991 р. становило 15,6 %⁵⁹. До того ж і цінова політика продовжувала залишатися вкрай недосконалою. Це призводило до того, що Україна в умовах напруженої ситуації із забезпеченням продовольством, зокрема м'ясопродуктами, місцевого населення дотувала інші регіони. Серйозних збитків зазнала вона від продажу м'яса Росії (близько ста тисяч карбованців на кожній тонні), бо сама закуповувала його по 220 крб., а продавати мусила по 80 крб. за кілограм, оскільки дорожче його не брали⁶⁰.

Безумовно, взаємозалежність самостійних держав, що виникли в межах колишнього СРСР, продовжуватиме ще певний час зберігатись, аж поки не будуть подолані наслідки нераціональної спеціалізації та кооперування. Але необхідність економічної співпраці між державами,

що впливає з природно-кліматичних особливостей, з наявності або відсутності тих чи інших природних ресурсів,— є об'єктивною закономірністю. Суть у тому, на яких засадах це співробітництво будується. Тому, враховуючи уроки попереднього десятиліття життя цих держав у межах СРСР, як і незначний досвід їх самостійного господарювання, можна передусім зробити висновок, що система організації державного життя, зокрема, й продовольчого забезпечення людей, на примусових засадах, шляхом директивного керівництва з «центру» продемонструвала свою цілковиту збанкрутілість через абсолютну неспроможність розв'язати цю проблему.

Досвід 80-х років, на наш погляд, може бути досить корисним для розбудови незалежної України, оскільки дає багатий матеріал щодо того, як не слід діяти. Продовольча проблема в Україні внаслідок багатьох причин стала однією з найпекучіших. Вона сконцентрувала в собі цілий вузол питань: виробництво продукції, її зберігання, переробка, система реалізації. У свою чергу кожне з них охоплює складну систему взаємозв'язків між відносинами власності, принципами, на яких побудовано стосунки виробника й держави, слаборозвинутою і деформованою інфраструктурою, психологічним станом суспільства в цілому. Тому сьогодні, з одного боку, надзвичайно гостро стоїть питання нагальної необхідності проведення радикальних реформ, а з другого,— реальність є неможливість швидкого кардинального переходу до нового механізму розв'язання цієї проблеми.

Очевидно, враховуючи суперечність моменту, уряд тодішнього прем'єра Л. Д. Кучми зробив спробу (яка, власне, триває і нині) сформувати систему економічних важелів зацікавленості виробників у високоефективній праці за умови контролю та координації їхньої діяльності з боку держави⁶¹. Такий підхід не виключає певною мірою можливості відтворення жорсткої адміністративної системи формування продовольчого фонду та його розподілу, притаманної колишньому СРСР. Основним недоліком тієї системи, що призвів до її банкрутства, була політика пріоритетної уваги до якогось одного із складників тісно взаємопов'язаного комплексу — виробництва, зберігання, переробки чи реалізації продовольчої продукції. Це породило значні деформації в ньому, не дало можливості державі в цілому успішно розв'язати проблему харчування свого населення⁶². Відсутність стимулів до праці, зокрема, такого вузлового, як приватна власність на землю та засоби виробництва, а отже, й відсутність відповідальності за наслідки господарювання, виховані за десятиліття споживацької настрої у значної частини суспільства — все це було й досі залишається гальмом на шляху до нормалізації становища в агропромисловому комплексі.

Важливою проблемою є також принципове визначення методів і засад формування та розподілу продовольчого фонду. В цьому плані намітилися два підходи. Зокрема, в жовтні 1992 р. у Верховній Раді обговорювалася пропозиція уряду колишнього прем'єра В. П. Фокіна про централізований розподіл за фондами деяких груп товарів народного споживання та продовольства, яка зустріла категоричне неприйняття більшості депутатського корпусу. Уряд же Л. Д. Кучми поставив питання про держзамовлення як принцип формування продовольчого фонду. Таким чином, два уряди з протилежних позицій підійшли практично до однієї й тієї самої проблеми в її кінцевому результаті — продовольчого забезпечення: один поставив завдання розподіляти фонди, не визначивши чітко механізму їх формування; другий висунув як головну умову створення фонду продовольства, однак залишив без належної уваги другу частину цього процесу. Очевидно, що державний контроль (при наших сумних традиціях неймовірних зловживань) має поширитися й на його розподіл. Однак при цьому слід ні в якому разі не допустити перенесення в сучасність тих моментів з близького «союзного» минулого, коли «центр» вбачав у республіках, насамперед в Ук-

раїні, свого роду «продовольчі комори», дозволяв собі жорстку директивність і необгрунтованість у визначенні своїх вимог.

Тільки на основі подолання міжвідомчих бар'єрів і сприйняття всього агропромислового комплексу (в його широкому розумінні) як єдиного організму, що потребує лише чіткої координації дій кожної із складових його частин та допомоги з боку держави, але зовсім не бюрократичного втручання, можливе задоволення потреб у продовольстві споживача як внутрішнього, так і зовнішнього. Перебудувавши відносини власності, сприяючи нарощенню виробництва, враховуючи внутрішні потреби, виражено формуючи експортний продовольчий потенціал, Україна, безумовно, зможе вийти на рівень цивілізованих взаєностосунків з іншими державами й зайняти належне їй місце у співдружності народів.

* Вони є абсолютно закономірним явищем в умовах економіки, що нормально функціонує, але в умовах СРСР вони базувалися на волонтаристських засадах і тому були нефективними (з точки зору доцільності використання тих чи інших природно-кліматичних можливостей регіонів та інтенсивності експлуатації земель).

- ¹ Правда.— 1988.— 20 апр.
- ² Там же.— 16 сент.
- ³ Там же.— 27 окт.
- ⁴ Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 1.— С. 12; Правда.— 1988.— 20 мая.
- ⁵ Рос. держ. арх. економіки (до 1992 р.— Центр. держ. арх. народного господарства СРСР), ф. 5573, оп. 1, спр. 1768, арк. 54.
- ⁶ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3859, арк. 92.
- ⁷ Див.: Правда.— 1988.— 31 окт.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Сельская жизнь.— 1988.— 17 янв.
- ¹⁰ Рос. держ. арх. економіки, ф. 650, оп. 1, спр. 7, арк. 247.
- ¹¹ Там же, ф. 9573, оп. 1, спр. 1140, арк. 11, 33, 34.
- ¹² Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 1242, арк. 56—76; спр. 1778, арк. 80—81, 83; ф. 477, оп. 1, спр. 6916, арк. 56—57.
- ¹³ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 56, арк. 63, 65—66, 68.
- ¹⁴ Там же, спр. 755, арк. 101.
- ¹⁵ Там же, спр. 394, арк. 70—71.
- ¹⁶ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 1278, арк. 11—15.
- ¹⁷ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 7, арк. 247—250.
- ¹⁸ Там же, спр. 1920, арк. 3.
- ¹⁹ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3848, арк. 8—10.
- ²⁰ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 27, арк. 101.
- ²¹ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 27, арк. 102—104.
- ²² Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 7, арк. 247—250.
- ²³ Там же, спр. 1920, арк. 21.
- ²⁴ Там же, ф. 477, оп. 1, спр. 6916, арк. 26.
- ²⁵ Там же, арк. 6, 9 (підрахунки автора).
- ²⁶ Там же, спр. 6965, арк. 19—20.
- ²⁷ Там же, спр. 6967, арк. 28.
- ²⁸ Там же, ф. 9573, оп. 1, спр. 1768, арк. 61—62.
- ²⁹ Там же, ф. 477, оп. 1, спр. 6916, арк. 56—57.
- ³⁰ Там же, спр. 8955, арк. 98; ф. 650, оп. 1, спр. 1929, арк. 6 (підрахунки автора).
- ³¹ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3848, арк. 19 (підрахунки автора).
- ³² Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3848, арк. 20—21 (підрахунки автора).
- ³³ Там же, спр. 3859, арк. 39.
- ³⁴ Там же, арк. 40.
- ³⁵ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 7, К., 1979.— С. 251—252.
- ³⁶ Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1988.— Т. 16. Ч. 11.— С. 222; Рос. держ. арх. економіки, ф. 650, оп. 1, спр. 1282, арк. 13.
- ³⁷ Див.: Правда.— 1988.— 2 авг.; 1989.— 17 апр.; Сельская жизнь.— 1988.— 20 окт., 11 дек.
- ³⁸ Правда.— 1988.— 1 сент.
- ³⁹ Правительственный вестник.— 1990.— № 7.— С. 4.
- ⁴⁰ Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 1.— С. 12—13.
- ⁴¹ Там же.— С. 13.
- ⁴² Правда.— 1990.— 18 марта.
- ⁴³ Рад. Україна.— 1990.— 2 берез.
- ⁴⁴ Известия.— 1990.— 3 янв.

- ⁴⁶ Рос. держ. арх. економіки, ф. 650, оп. 1, спр. 3845, арк. 9, 10, 18, 19, 21—23.
⁴⁶ Правда.— 1990.— 20 ноября.
⁴⁷ Сільські вісті.— 1990.— 21 верес.
⁴⁸ Рад. Україна.— 1991.— 12 січ.
⁴⁹ Голос України.— 1991.— 9 січ.
⁵⁰ Там же.— 7 лют.
⁵¹ Комс. знамя.— 1991.— 9 февр.
⁵² Экономика и жизнь.— 1991.— № 27.— С. 4.
⁵³ Рад. Україна.— 1991.— 14 серп.
⁵⁴ Известия.— 1991.— 29 авг.
⁵⁵ Известия.— 1991.— 16 нояб.
⁵⁶ Поточ. арх. Мінстату України. Довідка про поставки основних видів продовольства загальносоюзним споживачам і за міжреспубліканськими угодами за 1991 р.
⁵⁷ Там же. Довідка про стан виконання міжурядових угод про економічне співробітництво України з державами— членами СНД у I півріччі 1992 р.
⁵⁸ Там же. Довідка про хід поставок основних видів продовольства за міждержавними угодами у 1992 р.
⁵⁹ Там же. Довідка про соціальний і економічний розвиток України за 1992 р.
⁶⁰ Голос України.— 1992.— 24 жовт.— С. 2.
⁶¹ Про це свідчить постанова Кабінету Міністрів України «Про державне замовлення та механізм ціноутворення в сільськогосподарському виробництві» (Голос України.— 1992.— 26 груд.— С. 8), а також план дій Уряду України по реалізації та розвитку «Основ національної економічної політики» на 1993 р. (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 13—14.— С. 2) та урядовий декрет «Про державний контракт і державне замовлення на 1993 р.» (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 20.— С. 2).
⁶² До речі, в умовах незалежної України спостерігаємо таку ж саму неувагу до комплексності та системності у розв'язанні цієї проблеми. Розпорядження Президента України «Про державну програму стабілізації та розвитку продуктивних сил в аграрному секторі економіки України «Груд» (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 16.— С. 2) знову залишає поза увагою необхідність зберігання і переробки продукції, чіткої координації між усіма складовими АПК.

В. Д. Яремчук (Київ), В. Б. Безверхий (Київ)

Татари в Україні (історико-політологічний аспект)

Татари — так називали європейські джерела монголо-татарські війська, які у XIII ст. завоювали Східну Європу. Починаючи з 1237 р., вони вдерлися в землі руських князівств, захоплюють Причорномор'є. У 1241 р. трьома потоками татари вступили в Польщу, Чехію та Угорщину. Проте наступного року вони повернули на схід і заснували в пониззі Волги свою державу — Золоту Орду, під владу якої потрапили народи Русі.

Древньоукраїнська земля на довгі роки втратила свою політичну незалежність, різко знизився поступальний розвиток цивілізації, посилювався економічний та культурний занепад. Така ситуація тривала до середини XV ст., до часу розпаду Золотої Орди. Відтоді, власне, українські землі перетворилися на постійний полігон претендентів на ці території в особі Литви, Польщі, Росії, Туреччини. Неоднозначні, напружені відносини склалися і між Кримським ханством, яке, відокремившись від Золотої Орди, утворилося в 1449 р. на території Криму та Північного Причорномор'я. У васальній залежності від нього знаходились менші орди (Буджацька, Єдисанська, Єдикульська, Ногайська), які кочували по безмежних просторах від Дунаю до Кубані.

Ханство являло собою напівпатріархальну-напівфеодальну державу, на чолі якої стояв хан з династії Гіреїв. Більшість населення її складали племена кочівників, які під впливом монголо-татарського елемента на протязі XIII—XV століть ініціювали нову спільноту — кримські татари. Були також і численні представники інших народів — греки, караїми, вірмени, євреї, турки, живий слов'янський ясир.